

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИДА МУРАККАБ СИНТАКТИК БУТУНЛИКНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Аманов Абдижаббор Саттарович

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (Ph.D),

Наманган давлат университети

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7103318>

ARTICLE INFO

Received: 16th September 2022

Accepted: 18th September 2022

Online: 22nd September 2022

KEY WORDS

матн, микроматн, гап, матн синтаксиси, сўз шакли, боғланган нутқ, матнни шакллантириш.

Тилшунос олимлар бир умумий мавзу ва шаклий жиҳатдан боғлиқ бўлган матнни ўрганишни, аввало, уни ташкил этувчи гапларнинг ўзаро боғланишини тадқиқ этишдан бошладилар. Олимлар матнда гапдан кўра каттароқ бўлган синтактик бутунлик мавжудлигини қайд этиш баробарида ушбу бутунликни аташда ҳам турли терминлардан фойдаланганлар. Натижада, атамалар хилма-хиллиги юзага келган: мураккаб синтактик бутунлик (МСБ), суперфразавий бирлик, прозаик банд, параграф, абзац, блок ва бошқалар. Ўзбек тилшунослигида мураккаб синтактик бутунлик яхши ўрганилмаганлиги сабабли, мураккаб синтактик бутунликнинг муҳим хусусиятларини, тузилишининг ўзига хослигини, мураккаб синтактик бутунлик таркибидаги алоқа воситаларининг турларини батафсилроқ баён қилиш эҳтиёжи сақланиб қолган.

ABSTRACT

Мақола лингвистик ва услубий бирлик сифатида мураккаб синтактик бутунликка бағишланган. Лингвистик жиҳатдан микроматннинг тузилиши, семантикаси ва вазифаси таҳлил қилинса, услубий жиҳатдан мураккаб синтактик бутунлик изчил ўзбек нутқини ривожлантириш бирлиги сифатида кўриб чиқилади.

Таҳлил ва натижалар
Гапдан каттароқ бўлган матн бирлиги масаласи биринчилардан бўлиб А. Пешковский [1] томонидан ўрганилган. Бироқ у мазкур бирликни номловчи аниқ бир атама йўқлигини таъкидлаб, ушбу бирликни “абзац” атамаси билан белгилайди. Бу фикрга тўла қўшилиб бўлмайди, чунки абзац шаклий-мазмуний қурилиши жиҳатидан махсус семантик ва синтактик бирлик сифатида мавжуд эмас.

У исталган синтактик бирлик кўринишида намоён бўлиши мумкин: бир содда ёки қўшма гап, уларнинг мураккаб кўринишлари ёки суперсинтактик бутунликдан иборат бўлади [2]. Айрим олимлар эса параграфни матн бирлиги сифатида тан олишади [3]. Бизнинг фикримизча, абзац ва суперфразавий бирлик ёки мураккаб синтактик бутунлик турли даражадаги бирликлардир.

Абзац атамаси, асосан, икки ўринда қўлланилади:

1. Абзац – босма ёки ёзма матнда хатнинг биринчи қаторидан (ёки сатр бошидан) жой ташлаб бошлаш. Адабиётда абзац матннинг сатр бошидан бошланиб, кейинги сатр бошигача давом этадиган қисми[4].

2. Одатда, суперфразавий бирлик ёки унинг қисмини ўз ичига олган, оддий ёки қўшма гаплардан иборат бўлган бирликнинг ёзилган ёки босилган матндан кўчириб олинган қисми[5].

“Абзац, – деб ёзади Л.М. Лосева, бу ёзма нутқнинг алоҳида бирлиги эмас, балки турли хил синтактик бирликлар томонидан ифодаланган матннинг бир қисмидир (мураккаб синтактик бутунлик, жумла ёки мураккаб синтактик бутунликларнинг бирикмаси). Абзацнинг

ажратилганлиги, авваламбор, абзацлар орасидаги матн бирлигининг бошланмасига урғу берилганлиги сабаблидир, бу жумлани хатбоши деб ҳисоблаш мумкин”[6]. У абзацларни ажратиб кўрсатишнинг асосий қоидаларини санаб ўтди. Шундай қилиб, унинг фикрига кўра, матнларни абзацларга ажратишда қуйидагиларга амал қилинади:

1. Бир шахс ёки предмет ҳақида маълумот берувчи ўзаро мазмуний боғлиқ бўлган гаплар. Уларнинг шаклий белгиси бир хил отларнинг матннинг турли жойларида такрор қўлланишидир.

2. Аввалги абзацда айтилмаган янги маълумотларни ўз ичига олган гаплар. Бундай жумлаларда, одатда, олдинги абзацда ишлатилмаган сўзлар ва иборалар қўлланилади.

3. Худди шу шахс (лар) тўғрисида ва узоқроқ алоқа орқали боғланган такрорий маълумотларни ўз ичига олган гаплар. Уларнинг шаклий хусусияти номинатив ҳолатда бир хил отларни матннинг турли қисмларида такрорлашидир.

4. Олдинги абзацдаги сўнгги эгага тегишли бўлмаган кишилик, кўрсатиш ва бошқа олмошлар билан бошланадиган гаплар.

5. Маъносига кўра олдинги абзацга алоқадор бўлмаган гаплар

Н.А. Турмачева суперфразавий бирлик ва абзацларнинг моҳиятини ўрганиб чиқди ва матнни қисмларга ажратишнинг бу икки усулини таққослаб, 1970 йилда шундай ёзган эди: “...Суперфразавий бирлик, семантик ва грамматик бирлашма бўлиб, у семантик-синтактик категориядир ...”, “ажратилган абзац эса композицион ва экспрессив-стилистик вазибаларга кўра, стилистик категория, аниқроғи, стилистик-семантик категориядир”[7]. Бу фикр, назаримизда, масала моҳиятини аниқроқ ифодалайди.

Матн синтаксиси билан шуғулланган кўпчилик олимлар қатори, биз ҳам матннинг асосий бирлиги мураккаб синтактик бутунлик эканлигини эътироф этамиз.

Тилшунослар мураккаб синтактик бутунликни белгилаш учун бир қатор атамаларни қўллайдилар. Улар орасида мураккаб синтактик бутунлик (А. Пешковский), синтактик комплекс (А. Овсяникова), суперфразавий бирлик (О. Ахманова), матн таркибий қисми (И. Фигуровский) ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин. Бизнинг фикримизча, мураккаб синтактик бутунлик атамаси

ушбу лингвистик ҳодисанинг моҳиятини тўлиқ акс эттиради.

Тадқиқотчилар мураккаб синтактик бутунликни тўрт йўналишда ўрганадилар:

- 1) матн мазмунига кўра;
- 2) матннинг қўлланишига кўра;
- 3) матннинг қурилишига кўра;
- 4) матннинг бажарган вазифасига кўра.

Баъзи бир олимлар мураккаб синтактик бутунликни мазмун нуқтаи назардан кўриб чиқиб, матннинг изчиллигини мантиқий мувофиқлиги билан тенглаштирадilar. Бундай тенглаштиришни тўғри деб бўлмайди.

Аммо, маълумки, “матннинг мантиқий уйғунлиги умумий матннинг уйғунлиги билан бир хил эмас, чунки матн мантиқий жиҳатдан қарама-қаршиликларни, номувофиқликларни, узилишларни ва бошқаларни ўзида ифодалаш мумкин, бу мантиқий бирлик учун ноқонунийдир”[8].

Матн прагматика нуқтаи назаридан энг кам ўрганилган соҳалардан биридир. И. Галпериннинг сўзларига кўра, бу борада мураккаб синтактик бутунликни ўрганиш, матн қисмларининг кетма-кетлигини аниқлаш, яъни матнларнинг юзага келиш механизмини аниқлаш жуда муҳимдир.

Матнларни амалий нуқтаи назаридан ўрганишда анча ютуқларга эришилган. Бунда таҳлил қилишнинг икки йўналиши ажралиб туради:

- 1) мустақил гапларни мураккаб бирликларга бирлаштириш усулларини ўрганиш орқали жумладан каттароқ бирликларни ажратиш ва ўрганиш;
- 2) матн қисмларини боғловчи воситаларни ўрганиш.

Мустақил гапларни ўзидан каттароқ бўлган бирликларга бирлаштириш

усулларини ўрганишга Г.Я. Солганик асарларини мисол қилиб келтириш мумкин[9]. Муаллиф гапларнинг бирлашиш усулларини ўрганар экан, гаплардан каттароқ бўлган бирликларни мураккаб синтактик бутунлик ёки “насрий бандлар” каби таснифлайди. Мустақил гаплар ўртасидаги алоқанинг асосий усули, унинг таркибий бирликлари ҳақида гапирганда, Г. Солганик мураккаб синтактик бутунликнинг иккита таркибий турини ажратиб кўрсатади:

- а) гаплар бир-бири билан кетма-кет боғланганда, мустақил гаплар орасидаги занжирли насрий бандлар;
- б) гаплар мазмуни бир-бири билан таққосланганда параллел равишда боғланган насрий бандлар.

Насрий бандларнинг тузилишини аниқлашда иккита усулни фарқлаш таклиф этилади:

- а) банднинг ички таркибий тузилишини очиб берадиган ва гапларни бирлаштиришнинг синтактик воситаларини аниқловчи синтактик усул;
- б) банднинг ташқи кўринишини, банднинг чегарасинини, тафаккур ривожланишининг хусусиятини, мавзуларини белгиловчи композицион-тематик усул.

Мураккаб синтактик бутунликнинг қандай амал қилишини ўрганиш масаласи кўпчиликнинг эътиборини тортган. Лекин матнни бу тарзда таҳлил қилиш, асосан, бадиий адабиёт тили ва услуби тадқиқидагина кўзга ташланади. Мураккаб синтактик бутунлик таркибий қисмларининг ўзаро боғлиқлигига асосланиб, Н.А. Турмачева мураккаб синтактик бутунлик таркибидаги грамматик боғлиқликнинг

бешта асосий турини ажратиб кўрсатади[10]:

- 1) занжирли боғланиш;
- 2) параллел боғланиш;
- 3) сафли боғланиш;
- 4) боғловчилар орқали боғланиш;
- 5) вазиятли боғланиш.

Турли хил мураккаб синтактик бутунликнинг мавжудлиги иккита асосий омил билан белгиланади: бири, мураккаб синтактик бутунликни ташкил этадиган гапларнинг турлари ва иккинчиси, улар ўртасидаги муносабатларнинг хусусиятлари. Бу икки омил функционал услубга, матн турига ва муаллифнинг индивидуал услубига боғлиқ. Матн семантик – синтактик-стилистик бутунлик бўлиб, ўзига хос мураккаб структурага эга. Матн таркибига кирувчи компонентлар – бирликлар қуйидагилар:

- а) гап – содда ёки қўшма гаплар, уларнинг мураккабланиш кўринишлари;
- б) суперсинтактик бутунликлар;
- с) период – “зийнатли нутқ”. (Аристотель)[11].

Матн компонентларнинг ҳар бир мустақил кўриниши (масалан, период ёки суперсинтактик бутунлик) алоҳида текшириш объекти ҳисобланади[12].

Матннинг асосий таркибий қисми, бирлиги бўлган мураккаб синтактик бутунликни ажратиш ҳар доим ҳам осон кечавермайди. Баъзи ҳолларда, у абзацга тўғри келса, бошқа ҳолларда, битта абзац осонгина бир нечта мураккаб синтактик бутунларга бўлиниши мумкин. Хабарнинг мазмунига ва айниқса, прагматик муносабатга қараб, мураккаб синтактик бутунлик ва абзац чегаралари, кўпинча, бир-бирига мос келади. Шунга қарамай,

мураккаб синтактик бутунликни матннинг таркибий қисми, гапни эса мураккаб синтактик бутуннинг таркибий қисми сифатида баҳолаш лозим.

Л.М.Лосева мураккаб синтактик бутунликнинг қуйидаги характерли хусусиятларини ажратиб кўрсатади:

1. Мураккаб синтактик бутунлик (МСБ) матн таркибидаги энг катта синтактик бирликдир.
 2. Мураккаб синтактик бутунлик – бу мавзу жиҳатидан, шунингдек лексик, грамматик ва оҳанг жиҳатдан бирлаштирилган мустақил гаплар гуруҳидир.
 3. Мураккаб синтактик бутунлик тасвирланаётган ҳодисанинг бирон-бир томонини қамраб олади.
 4. Мураккаб синтактик бутунлик таркибидаги жумлалар орасидаги алоқа бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. Санаб ўтилган хусусиятлар асосида у умумий тарзда мураккаб синтактик бутунликка таъриф беради. “Мураккаб синтактик бутунлик, – деб ёзади у, бу матндаги энг кенгайтирилган синтактик бирликдир, бу тасвирланаётган мавзунинг у ёки бу жиҳатларини тавсифловчи бир-бири билан узвий боғлиқ ҳамда ўзаро алоқада бўлган гаплар гуруҳидир”[13].
- Г.Я. Солганикнинг сўзларига кўра, “насрий банд (бизнинг фикримизча, мураккаб синтактик бутунлик – муаллиф томонидан) – бу алоҳида гаплар билан таққослаганда, фикрнинг янада тўлиқ ривожланишини ифодаловчи маъно ва синтактик жиҳатдан бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлган жумлалар гуруҳидир”[14].

К.Н.Велиев (Боку) куйидагиларни мураккаб синтактик бутунликнинг белгилари деб кўрсатади:

- 1) мазмун, маъно яхлитлигининг(аниқлик) бирлиги;
- 2) қисмларнинг ўзаро боғлиқлигида намоён бўладиган алоқа усуллари;
- 3) таркибий туташганлик;
- 4) мураккаб гаплар билан таққослаганда алоқа усулларининг чуқурлиги, кўп қирралилиги;
- 5) матн таркибидаги грамматик ва лексик birlikларнинг нисбий мустақиллиги;
- 6) калит сўзлар, жумлалар мавжудлиги, уларни олмош, шунингдек, синонимлар билан алмаштириш имкониятининг мавжудлиги[15].

Матн ва унинг бирлиги саналмиш мураккаб синтактик бутунликнинг лингвистик тадқиқи мураккаб жараён дир. МСБнинг белгилари бутун матн ёки матндан олинган муайян парча доирасида аниқроқ намоён бўлади.

Мисолларга мурожаат қилайлик: Дуоибад қилмоқ, яъни бандага Аллоҳдан ёмонлик тиламоқ мусулмон фарзандига хос эмас. Баъзан қарғишларни эшитиб қоламиз: банда кўзларининг кўр ёки оёқ қўлларининг шол бўлиб қолиши сўралади Аллоҳдан. Бу каби қарғишларда икки хил нодонлик мавжуд: агар банда айбдор бўлса унга қандай жазо беришни Яратганнинг ўзи билади. Жазо тури банда томонидан белгиланмайди. Фараз қилайлик-ки, қарғиш тегиб, ўша одам кўр бўлди. Хўш, бундан дуоибад қилган одамга бирон наф борми? Фақат кўнгил қувончи бор. Бу кўнгил қувончининг эгаси эса иблис дир.

Баъзилар ўзлари ёмон деб фараз қилувчи кишиларнинг ўлимини ҳам истайдилар. Аввало, ўлим дуо билан бўлмайди. Бу тақдир ёзуғидир. Хўш, ўша одам дунёни тарк этса дуоибад қилғувчининг ҳаёти чиройлироқ бўлиб қоладими?

Ёмон ниятли дуодан кўра хайрли – яхши дуо қилмоқлик одам фарзанди учун фойдалироқ эмасми? Ёмон деб ўйлаганимиз одамга Аллоҳ инсоф, ҳидоят сўрасак-да, дуоларимиз ижобат бўлиб у киши яхшилик йўлига ўтса, фақат бизга эмас, жамиятга фойда-ку!

Дуоибад учун савоб йўқ. Аллоҳ яратган бандаларининг бир-бирларига яхшилик қилишини истайди ва шу мақсаддаги хайрли дуолар ажр беради. Яхши мукофотдан юз ўгириш нодонлик дир.

Бу масалада яна бир мулоҳазам бор: кимнингдир кўр ёки шол бўлишини ёки тезроқ ўлишини истовчи банданинг дили қандай экан? Кир ва қора эмасмикин? У ҳолда бошқа бир дили қора уни дуоибад қилиб ўтирмаганмикин?[16] (Т.Малик)

Таҳлил қилинаётган парча бешта мураккаб синтактик бутунликни ўз ичига олади. Уларнинг ҳар бири ўз микромавзусига эга. Биринчи мураккаб синтактик бутунлик дуоибад қилмоқ ҳақида, иккинчиси – бировга ўлим истамоқ ҳақида ҳикоя қилади, учинчиси – яхши дуо қилмоқлик ҳақида дир. Юқоридаги учта мураккаб синтактик бутунлик тўртинчи – дуобибад учун савобнинг йўқлиги ва бешинчи – дили қоралик ҳақидаги мавзуга ўтиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Ҳамда ушбу микромавзулар ўзига хос яхлитлик касб этади.

Ҳар бир мураккаб синтактик бутунлик – бу ибтидо ва интиҳосига эга бўлган

кичик бир ҳикоя каби таассурот қолдиради.

Шундай қилиб, мураккаб синтактик бутунликлар ўртасидаги чегараларни белгилашда жумлаларнинг мазмуний ва шаклий (лексик ва грамматик) хусусиятлари ҳисобга олинади. Оҳанг, шунингдек, олдинги жумланинг кейингисига мазмун жиҳатдан тобелиги, битта мураккаб синтактик бутунликни бошқасидан ажратишга ёрдам беради.

Агар мазмуний тобелик бўлмаса, унда микромавзу тугайди, у ҳолда янги мураккаб синтактик бутунлик бошланади, шу билан бирга мураккаб синтактик бутунликни шакллантирган гаплар билан кейинги МСБ жумлалари ўртасида параллел боғлиқлик мавжуд бўлган ҳоллар бундан мустасно, албатта.

Бошқа мисолни олайлик.

Бир вақтлар Зарафшон боғида боғбон бўлган Муборизхон (аввалги Афзалбек) Акбар ва Пирмуҳаммаднинг гапларини Байрамхонга етказиб юриб унинг яқин одамига айланган эди.

Бироқ Байрамхон енгиллиб, Акбарга энг яқин одам – Адҳамхон ва унинг онаси Моҳим энага ўлиб қолганини кўрган Муборизхон, ҳамон Байрамхоннинг хизматида юрган бўлса ҳам, энди унинг ички сирларини Адҳамхонга етказиб турди ва унинг содиқ хуфиясига айланди.

Адҳамхон келажакда Байрамхон каби вакили салтанат бўлиш орзусида эди. Бунинг учун аввал Байрамхонни, ундан сўнг Муниҳонни йўқ қилиш фикрига тушган. Муборизхон шу режаларни

амалга оширишда унга астойдил хизмат қилса Адҳамхон уни ҳалигача ушалмай келаётган орзуларига етказиши, катта амал ва мулк инъом этиши мумкин.

Муборизхон Байрамхоннинг энг ишончли хизматкорлари қаторида сафарга бирга чиқди. Адҳамхон унга Аҳмадободдан наридаги Патан шаҳрининг қутволи Мусахон Пўлодий билан яширин алоқа боғлашни буюрди. Патан Гужарат подшосига қарар, бу ерда Акбарнинг ҳукми ўтмас эди. Адҳамнинг ошнаси Мусахон эса Аграда Байрамхон билан чиқишолмай, порахўрликда айбланиб, тўрт йил бурун Патанга кетиб қолган, аммо Адҳамхон билан ҳалигача мактуб ёзишиб турар эди. Энди Адҳамхон билан Пирмуҳаммад атка Байрамхонни Патанда ўлдириш режасини шу Мусахон билан тил бириктириб туздилар. Муборизхон икки орада махфий воситачи вазифасини ўтади[17]. (П.Қодиров)

Хулоса

Таҳлил қилинаётган парча битта мураккаб синтактик бутунликдан иборат бўлиб, унинг таркибидаги бирликларни Муборизхон исмининг такрори ва ушбу шахснинг хусусиятларини акс эттирувчи сўзлар бирлаштиради. Парча ўз микромавзусига эга. Мураккаб синтактик бутунликларни ажратишда биз жумлаларнинг мазмуний ва шаклий хусусиятларига таяниб иш кўрдик. Мураккаб синтактик бутунликнинг чегаралари аксарият ҳолларда матннинг бошланмаси мазмунида ва синтактик тузилишида белгилаб берилади.

References:

1. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. Издание 6-е. М.: Учебно-педагогическое издательство. – 1938. – Т. С. 457.
2. Мамажонов А., Абдупаттоев М. Ўзбек матнинг семантик, синтактик ва стилистик аспекти. – Фарғона: 2021. –Б.10
3. Сильман Т. И. Проблемы синтаксической стилистики:(на материале немецкой прозы). – Просвещение. Ленингр. отд-ние, 1967. Фридман Л. Г. К вопросу о сверхфразовых единствах. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л. 1975. –С. 220-226. Каримова Р. А. Семантико-структурная организация текста (на материале устных спонтанных и письменных текстов).–Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования Башкирский государственный университет, 1991.
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. – Тошкент, 2014, –Б. 51.
5. Розенталь Т. Розенталь ДЭ, Теленкова МА Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение. 1976.
6. Лосева Л.М. Как строится текст. – М., 1980. –С.85.
7. Турмачева Н.А. К вопросу о природе сложного синтаксического целого и абзаца. Синтагматика, парадигматика и их взаимоотношения. – Рига, 1970.
8. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
9. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М., 1973. –С.86.
10. Турмачева Н.А. К вопросу о природе сложного синтаксического целого и абзаца. Синтагматика, парадигматика и их взаимоотношения. – Рига, 1970.
11. Античные теории языка и стиля. Соц. Экгиз. М., - Л., 1936. -С. 183.
12. Мамажонов А., Абдупаттоев М. Ўзбек матнинг семантик, синтактик ва стилистик аспекти. Фарғона – 2021. –Б.15
13. Лосева Л.М. Как строится текст. – М., 1989. 94 с
14. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – М., 1973. –С.95.
15. Велиев К.Н. Сложное синтаксическое целое и его поэтические конституенты в эпическом тексте.// Советская тюркология, 1990. № 6. –С.17-30.
16. Тоҳир Малик. Меҳмон туйғулар.– Тошкент: Ҳилол-нашр, 2018.
17. –Б. 451-бет
18. Қодиров П. Авлодлар давони (Тарихий роман).– Тошкент: Адабиёт учқунлари, 2018. –Б. 365.